

ПЕТРУНЕНКО Я. В.,доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу
проблем модернізації господарського
права та законодавства*(Державна установа «Інститут
економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова**Національної академії наук України»)*

УДК 338.4 (035.3) (477) (340.144)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.21>**СТАН ТА ОПТИМАЛЬНІ НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ**

У статті обґрунтовано важливість забезпечення соціально-економічних прав громадян у контексті сучасних подій. Війна, що триває в Україні з 24 лютого 2022 р., завдала значних збитків країні та її населенню: загинули та постраждали тисячі людей, знищено житло, зруйновано інфраструктуру. Усе це призвело до порушення багатьох соціально-економічних прав людини, таких як право на життя та здоров'я, право на свободу та особисту недоторканність, право на житло, працю та соціальне забезпечення, право на справедливий суд, право на освіту та охорону здоров'я. Підкреслено, що забезпечення соціально-економічних прав людини є важливим завданням для держави в умовах війни. Це допоможе захистити права громадян та сприятиме відновленню України у післявоєнній перспективі.

Вивчено поточну ситуацію щодо забезпечення соціально-економічних прав людини в умовах війни, а також досліджено низку проблем, що виникають у цьому контексті. Проаналізовано вплив війни на життя населення України, зокрема на доступ до основних соціальних послуг, економічну активність та зайнятість громадян. Також розглянуті окремі питання стосовно внутрішньо переміщених осіб, їх соціальної підтримки та правового статусу. Окреслені оптимальні напрями забезпечення соціально-економічних прав людини в умовах війни. Автор розглядає можливості покращення реалізації соціальних програм, створення спеціальних заходів для груп, що постраждали внаслідок війни, та реформи системи соціального захисту.

Завершальна частина статті містить конкретні пропозиції стосовно покращення ситуації із забезпеченням соціально-економічних прав громадян в умовах війни, де важливим елементом є акцентування уваги на міжнародному співробітництві та підтримці України з боку міжнародних партнерів. Загалом, ідея статті полягає в аналізі та визначенні шляхів покращення умов життя громадян України в умовах війни та забезпечення їх соціально-економічних прав. Відтак, стаття може слугувати важливим джерелом інформації для фахівців у галузі соціальної політики, правозахисників та дослідників.

Ключові слова: соціально-економічні права, воєнний стан, захист прав, російсько-українська війна.

Petrunenko Ia. V. The state and optimal directions of ensuring socio-economic human rights in Ukraine in the context of war

The article substantiates the importance of ensuring the socio-economic rights of citizens in the context of current events. The war that has been going on in Ukraine since 24 February 2022 has caused significant damage to the country and its population: thousands of people were killed and injured, homes were destroyed, and infrastructure was destroyed. All of this has led to a violation of many socio-economic human rights, such as the right to life and health, the right to liberty and security of person, the right to housing, labour and social security, the right to a fair trial, the right to education and healthcare. It is emphasised that ensuring socio-economic human rights is an important task for the state in times of war. This will help to protect the rights of citizens and contribute to Ukraine's post-war recovery.

The current situation with regard to ensuring socio-economic human rights in the context of war is studied, and a number of problems arising in this context are investigated. The author analyses the impact of the war on the life of the population of Ukraine, in particular on access to basic social services, economic activity and employment. The article also considers certain issues related to internally displaced persons, their social support and legal status. The author outlines the best ways to ensure socio-economic human rights in times of war. The author considers the possibilities of improving the implementation of social programmes, creating special measures for groups affected by the war, and reforming the social protection system.

The final part of the article contains specific proposals for improving the situation with the socio-economic rights of citizens in times of war, where an important element is to focus on international cooperation and support for Ukraine by international partners. In general, the idea of the article is to analyse and identify ways to improve the living conditions of Ukrainian citizens in times of war and to ensure their socio-economic rights. Therefore, the article can serve as an important source of information for social policy experts, human rights activists and researchers.

Key words: *socio-economic rights, martial law, protection of rights, Russian-Ukrainian war.*

Вступ. Соціально-економічні права людини є надважливою складовою розвитку будь-якої держави. Ці права включають в себе доступ до основних соціальних послуг і ресурсів, таких як праця, житло, освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення і багато інших. Загалом, соціально-економічні права людини є необхідними для стабільного і збалансованого розвитку держави, забезпечують високий стандарт життя громадян та сприяють їх активній участі в суспільному та економічному житті країни.

Закріплення «соціального» принципу держави у Конституції України означає, що вона гарантує повний спектр цих прав людини і громадянина. Та з початком російського вторгнення в Україну ситуація, у тому числі й зі станом забезпечення соціально-економічних прав людини, кардинально змінилася. Вже майже три роки ми живемо в умовах тотального напруження, стресу, відсутності можливостей для безпечного існування. Так, за даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, станом на 27 серпня 2023 р. підтверджено загибель 9 511 і поранення 17 206 цивільних людей в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення росії [1]. Більше ніж 1 618 дітей постраждали в Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії рф. Станом на 20 серпня 2023 р. за офіційною інформацією ювенальних прокурорів 503 дитини загинули та понад 1 115 отримали поранення різного ступеня тяжкості [2]. І хоч право на життя, відповідно до теорії конституційного права, належить до природних, невід'ємних прав людини, це право безпосередньо пов'язане з іншими групами прав, є їх індикатором та відповідним орієнтиром. У цьому контексті абсолютно вірно видається теза про те, що «потреба та важливість права на життя у сучасних умовах

є як ніколи важливою, адже відсутність даного права унеможливує існування усіх інших прав. Будь-які права не мають жодного значення, в той час як у людини забирають право на її нормальне функціонування, розвиток та буття загалом» [3, с. 72].

Теоретичною основою представленої статті стали праці таких відомих науковців, як Р. Джабраїлов, О. Макарова, В. Мамутов, Н. Петрова, М. Савчин, А. Санченко, А. Токунова, В. Устименко, М. Хацер та ін. Також проведено аналіз нормативно-правової бази за темою дослідження, аналітичних матеріалів ООН та урядових організацій України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження стану забезпечення соціально-економічних прав населення в умовах війни та пошук оптимальних шляхів вирішення основних проблем у цій сфері. Реалізувати визначену мету передбачається через виконання таких завдань: 1) визначити чинники впливу соціально-економічних прав на стабільність держави; 2) охарактеризувати основні наслідки порушення цієї категорії прав для держави; 3) на підставі проведеного науково-правового аналізу запропонувати шляхи вирішення основних проблем соціальної сфери у контексті євроінтеграційних устремлень України.

Результати дослідження. У ст. 3 Конституції України [4] встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, що, власне, й визначає нашу державу як соціальну. До соціально-економічних прав і свобод громадян України за Конституцією України [4] відносяться: право на власність (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я (ст. 49); право на безпечне довкілля (ст. 50); право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої, технічної та наукової діяльності (ст. 54). Важливість цих прав і свобод для розвитку держави, її стабільності можна пояснити наступним чинниками:

(1) *людський капітал.* Людський капітал є ключовим ресурсом для економічного розвитку. Освічені, здорові і здатні до праці громадяни мають більший потенціал для здійснення вкладу у господарський розвиток країни. Забезпечення освітою та доступом до якісної медичної допомоги сприяє підвищенню якості життя і продуктивності нації.

(2) *соціальна стабільність.* Забезпеченість громадян основними соціально-економічними правами сприяє зменшенню нерівності та соціальних конфліктів у суспільстві. Соціальна стабільність є важливою умовою для ефективного управління і інвестицій.

(3) *економічний розвиток.* Доступ до праці, підприємницька ініціатива і захист права власності є потужними драйверами економічного зростання. Робочі місця і бізнес підтримують економіку країни, сприяють збільшенню виробництва і споживчого попиту.

(4) *подолання бідності і покращення добробуту.* Забезпечення соціально-економічних прав допомагає знижувати рівень бідності в країні. Це важливо для підтримки тих, хто знаходиться у найбільш вразливому становищі.

(5) *громадська довіра й легітимність влади.* Забезпеченість громадян основними соціально-економічними правами сприяє підвищенню громадської довіри до уряду і легітимності влади. Громадяни, які відчують, що їх потреби враховуються, більш схильні співпрацювати з владою і дотримуватися законів.

(6) *міжнародна співпраця та інвестиції.* Держави, які дотримуються міжнародних стандартів у сфері соціально-економічних прав, залучають більше іноземних інвестицій і підтримують співпрацю з міжнародними партнерами.

Без належного захисту соціально-економічних прав людини розвиток держави може бути ускладнений. Люди, які не мають доступу до основних соціальних благ, більш схильні до бідності, насильства та інших проблем, які можуть негативно вплинути на розвиток держави.

У науковій літературі відзначається, що Україна стикнулася зі значним зменшенням ВВП, зростанням безробіття, великою кількістю внутрішньо переміщених осіб та осіб, що виїхали за межі країни. Наведені проблеми будуть актуальними під час ведення воєнних дій

та у поствоєнний період, що вимагає реформування соціально-економічної сфери країни. Однак, ключовою проблемою та викликом, що буде супроводжувати розвиток національної соціально-економічної системи у найближчі десятиріччя, є економічна адаптація та соціальна допомога військовим і членам їх родин [5, с. 50–51].

Треба зауважити, що соціально-економічні права людини є невід'ємними правами абсолютно усіх людей незалежно від їхнього походження, статусу або національності. Держави мають зобов'язання захищати ці права і забезпечувати доступ до них усім громадянам, тому захист і реалізація цих прав є завданням як урядів, так і міжнародних організацій. Порушення цих прав чи недостатня державна політика щодо їх забезпечення може собою мати серйозні наслідки для громадян та суспільства в цілому. Серед них:

(1) бідність і соціальна вразливість. Порушення соціально-економічних прав може спричинити зростання бідності, безробіття та вразливості серед населення. Люди можуть опинитися у складних економічних умовах, не мати змоги забезпечити собі належного стандарту життя та адекватної медичної допомоги.

(2) погіршення стану здоров'я та рівня освіти. Порушення соціально-економічних прав може мати наслідком обмеження доступу до медичної допомоги та освіти. Недостатній доступ до якісної медичної допомоги може призвести до загрози здоров'ю та життю громадян. Неотримання належної освіти у свою чергу може обмежити можливості громадян у здобутті гідної роботи та реалізації власного потенціалу.

(3) соціальна нерівність. Порушення соціально-економічних прав може сприяти зростанню соціальної нерівності в суспільстві. Нерівні можливості для доступу до ресурсів і послуг можуть призвести до розділених соціальних класів та населення, що зазнає дискримінації.

(4) соціальна напруга. Порушення соціально-економічних прав може мати наслідком появу соціальної напруги та конфліктів. Неспокій в суспільстві може підвищити ризик для громадського порядку і стабільності.

(5) міграція. Внаслідок порушення соціально-економічних прав люди можуть шукати кращі умови життя в інших регіонах або навіть закордоном. Це може викликати масову міграцію та внутрішнє переміщення.

(6) втрата довіри до влади. Порушення соціально-економічних прав може призвести до втрати довіри громадян до державних органів та інституцій, які відповідають за їх захист.

(7) загроза стабільності. Порушення соціально-економічних прав може спричинити загрозу стабільності та розвитку суспільства, оскільки економічний і соціальний дисбаланс може вплинути на рівень життя усього населення.

Та пропри ці застороги, слід відмітити, що обмеження окремих прав чи навіть їх порушення з боку держави є виправданими. У цьому контексті варто зголоситись із думкою відомого дослідника-конституціоналіста М.В. Савчина про те, що сутність обмежень фундаментальних прав людини відповідно до принципу верховенства права полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага [6, с. 151–152].

Війна в Україні завдала значних збитків соціально-економічним правам людини. До основних з них, з якими стикаються громадяни України в умовах війни, належать:

порушення права на життя та здоров'я: внаслідок війни в Україні вбито та поранено велику кількість цивільних осіб (статистичних даних не наводимо, оскільки вони, на жаль, постійно оновлюються);

порушення права на житло: за даними ООН, понад 12 млн. українців були змушені покинути свої домівки через війну, з них близько 8 млн. стали внутрішньо переміщеними особами;

порушення права на працю та соціальне забезпечення: велика кількість підприємств були знищені або пошкоджені внаслідок війни, що призвело до масового безробіття та скорочення соціальних виплат;

порушення права на освіту: у багатьох регіонах України школи та інші освітні заклади були пошкоджені або знищені, що призвело до призупинення освітнього процесу;

порушення права на охорону здоров'я: велика кількість медичних закладів у багатьох регіонах України були пошкоджені або знищені, що ускладнило доступ до медичної допомоги.

Сума прямих збитків, завданих житловому фонду України в результаті повномасштабної війни, станом на кінець травня 2023 р. складала понад 54 млрд. доларів США. За інформацією Київської школи економіки (КСЕ), лівова частка тих прямих збитків – 46.6 млрд. доларів США – від руйнування та пошкодження багатоквартирних будинків. Загалом на той час постраждало 18.6 тис. таких будинків: 13.2 тис. – пошкоджені, 5.4 тис. – повністю зруйновані. Ще понад 7 млрд. доларів США із вищезазначеної суми прямих збитків – наслідок знищених та пошкоджених приватних будинків. Таких на той момент було вже понад 144 тис., з них зруйновано майже 59 тис. [7]. Але показники руйнувань і завданих ними збитків невинно ростуть і на сьогодні вже є значно більшими.

На момент підготовки цієї статті, 3 428 закладів освіти в Україні (школи та університети, дитсадки і дитячі будинки) постраждали через бомбардування та обстріли з боку росії. 365 з них зруйновано повністю [8]. Лише близько 10% освітньої інфраструктури України залишилися непошкодженими в результаті обстрілів, що стало безпрецедентним явищем у сучасній історії. Україна стала першою країною, в якій воєнні дії призвели до руйнування стількох навчальних закладів. Зробимо акцент на тому, що Україні потрібна національна стратегія для відновлення освітньої інфраструктури, оскільки наразі спостерігаємо лише окремі ініціативи щодо відновлення шкіл та дитсадків в окремих регіонах. Ця ситуація суттєво ускладнює процес залучення міжнародної допомоги, оскільки кошти витрачаються безрезультатно або часто залишаються невикористаними через відсутність чіткого плану дій.

Верховний комісар ООН з прав людини у своїй доповіді справедливо зазначив, що «під час надзвичайних ситуацій, таких як збройні конфлікти, захист громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав має вирішальне значення. Переміщення населення та руйнування соціальної інфраструктури, викликані збройними конфліктами, часто істотно підривають можливості доступу до освіти, роботи, охорони здоров'я або інших послуг, необхідних для підтримки гідного рівня життя та отримання засобів до існування. Нехтування економічними, соціальними та культурними правами під час конфліктів та інших надзвичайних ситуацій може призвести до подальших порушень прав людини і, своєю чергою, до подальших конфліктів» [9]. Проте, як демонструє наш досвід, низка речей у цій площині, на жаль, є поза можливістю їх практичної реалізації.

Так, у другій половині 2022 р. росія збільшила інтенсивність обстрілів основних об'єктів громадської інфраструктури нашої країни, зокрема систем електро- та водопостачання, для того, щоб, насамперед, призвести до посилення соціально-економічних проблем. Зі зниженням температур удари ракетами та безпілотниками серйозно пошкодили принаймні 40% енергетичної інфраструктури України, регулярно призводячи до довготривалих відключень електропостачання. Це систематично позбавляло мільйони громадян України доступу до електроенергії, порушувало режим надання найважливіших послуг, зокрема у таких сферах, як охорона здоров'я та освіта, а також впливало на системи опалення та постачання води в морозні періоди. Наприклад, інколи водопостачання у Києві було відсутнім для 80% мешканців міста.

Як вірно підкреслюють представники економічної науки, «незважаючи на окремі позитивні зміни, досягнуті в результаті реформування економіки, відбувається занепад і руйнування українських населених пунктів. Стан ринку праці характеризується загостренням проблем зайнятості та безробіття, низьким професійно-кваліфікаційним рівнем незайнятих осіб, відсутністю нових робочих місць. Ці та інші факти становлять загрозу демографічному відтворенню, створюють позитивне напруження» [10, с. 139].

Окреслені проблеми щодо захисту і розвитку соціально-економічних прав громадян в умовах війни є лише одним із багатьох аспектів тієї загальної глобальної проблеми, з якою

зіштовхнулась Україна. Вже зараз зрозуміло, що самотужки її подолати нам не вдасться. Тому ці заходи повинні мати системний характер, з чітко визначеною дорожньою картою, та бути спрямованими і на вирішення внутрішньодержавних проблем (у першу чергу, подолання корупції в усіх сферах), і на пошук дієвих механізмів міжнародної підтримки.

Відновлення економіки України після війни буде визначено можливістю і швидкістю зменшення фінансових ризиків. Воно включає відновлення обсягів податкових та митних надходжень до державного та місцевих бюджетів, стабілізацію бюджетних надходжень та їх відповідність зростаючим видаткам, контроль над бюджетним дефіцитом, розширення ресурсної бази банківської системи та її спрямування на фінансування реального сектору економіки, зменшення непрацюючих кредитів та раціоналізацію боргової політики.

Сьогодні Україна стоїть перед надзвичайним викликом. З максимальною згуртованістю українського народу, підтримкою міжнародного співтовариства із досягнутої на шляху до перемоги консолідації, наша країна прагне відновити можливості для гідного та якісного життя своїх громадян, ґрунтуючись на ефективному використанні національного людського, природно-ресурсного та економічного потенціалу, з особливим акцентом на підтримці найбільш постраждалих регіонів та громад, які потерпали від тимчасової окупації.

Також існує значна загроза активізації процесів перенесення підприємств в інші локації у разі збільшення чи тривалого збереження наявних економічних і воєнних перешкод для нормального функціонування бізнесу в Україні, а також у разі скасування обмежень для виїзду військовозобов'язаних громадян. Подолання цієї загрози визначатиметься можливістю створення безпечних умов для ведення бізнесу в Україні, відновленням фінансової системи країни, яка має виявитися спроможною надавати необхідні інструменти підтримки та розвитку бізнесу, отриманням фінансової підтримки від партнерів і залученням іноземних інвестиційних ресурсів. Мова йтиме і про відновлення транспортної, комерційної та логістичної інфраструктури в Україні.

Висновки. По результатах проведеного дослідження представляється можливим сформулювати певні узагальнюючі висновки. Так, згадані у статті проблеми забезпечення соціально-економічних прав громадян в умовах війни спонукають до спроб розробки деяких пропозицій з їх вирішення. Зокрема:

(1) Для покращення виробничої спроможності доцільно *першочергово сконцентрувати зусилля на:*

забезпеченні фінансування оборотного капіталу підприємств;
підтримці промислових підприємств у подоланні ними невикористаних перешкод;
впровадженні та розширенні податкових заохочень для бізнесу;
зменшенні логістичних витрат бізнес-суб'єктів, які працюють у регіонах, постраждалих від бойових дій;

допомозі по вирішенню логістичних проблем, пов'язаних із постачанням енергетичних ресурсів, сировини, матеріалів і комплектуючих, а також готової продукції;

запобіганні непрозорій конкуренції між учасниками ринку в одній та у різних галузях;
продовженні програми релокації бізнесу на безпечні території в Україні;

інформаційно-консультативній підтримці виробників щодо пошуку нових ринків і розширення партнерських зв'язків.

(2) *З метою зупинення відтоку капіталу з України і запобігання релокації бізнесу закордон доцільним вбачається:*

розвиток інфраструктури, спрямованої на підтримку економічної активності, включаючи створення індустріальних парків і логістичних складів;

впровадження податкових заохочень для підтримки промислових видів діяльності;
розширення програм надання пільгових кредитів для бізнес-суб'єктів.

(3) *Для покращення трудового потенціалу (у тому числі, й заохочення повернення мігрантів з-за кордону) доцільно:*

розширити практику грантової та кредитної підтримки стартапів;

створити можливості ефективної реалізації працездатними громадянами власного досвіду, знань, кваліфікації, трудового потенціалу;

організувати тимчасову зайнятість на релокованих підприємствах для обслуговування сил оборони, гуманітарних потреб внутрішньо переміщених осіб, подолання наслідків руйнації й відбудови інфраструктури, виробничого та житлового фондів;

розвивати новітні гнучкі форми зайнятості, а також запроваджувати її альтернативні моделі;

адаптувати сферу підготовки та перепідготовки кадрів для подолання освітньо-професійних асиметрій ринку праці;

запроваджувати для бізнесу інструменти мотивації до створення робочих місць для збереження зайнятості громадян;

розробити цільові програми відновлення робочих місць у промисловості і відродження територій, постраждалих від бойових дій;

для підтримання дієздатності національної системи соціального захисту запровадити заходи по забезпеченню виплати допомоги, зокрема внутрішньо переміщеним особам, із використанням для цих потреб цифрових технологій, спрощеної процедури отримання статусу безробітного і призначення допомоги по безробіттю під час війни;

з метою спрощення для бізнес-суб'єктів процедури пошуку працівників, започаткувати платформу, яка консолідує дані про роботодавців і пошукувачів роботи, що дозволить локалізувати на одному майданчику максимум пропозицій ринку праці та відомостей про кадровий потенціал;

організувати професійну підготовку та перепідготовку внутрішньо переміщених осіб та осіб, які втратили роботу в період військової агресії.

Практична реалізація вказаних заходів потребує оперативного прийняття низки законодавчих ініціатив, зокрема: перегляд мінімальних державних соціально-економічних стандартів для населення; спрощення методики призначення і виплати державної соціальної допомоги населенню, особливо на тимчасово окупованих та звільнених територіях; встановлення чітких термінів (і забезпечення їх неухильного дотримання) погашення заборгованості за рішеннями судів щодо пенсійних виплат і на виконання програм, пов'язаних із соціальним захистом населення; призначення державної соціальної допомоги та житлових субсидій в умовах воєнного стану особам, які втратили роботу або з якими тимчасово призупинено трудові відносини; врегулювання питань практичної реалізації (через «Портал електронних послуг Пенсійного фонду України») права на пенсійне забезпечення для громадян, які перебувають за кордоном у зв'язку із повномасштабним вторгненням РФ, на тимчасово окупованих територіях України чи на територіях, де ведуться бойові дії.

Наступна площина забезпечення соціально-економічних прав громадян має стосуватися післявоєнного періоду та бути максимально наближеною до європейських стандартів. У цьому контексті зусилля мають бути направлені на:

1) відповідність політики у галузі соціальних прав національного рівня європейським стандартам у сфері соціально-економічних прав, послідовне їх впровадження та узгодження;

2) підвищення рівня інформованості про соціальні права людини та систему Європейської соціальної хартії серед населення України.

Запропоновані напрями є тільки базовими і частковими орієнтирами при розробці комплексної державної стратегії забезпечення соціально-економічних прав громадян в умовах війни та можуть слугувати підґрунтям для подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел:

1. Україна: втрати серед цивільних осіб. *United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine*. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-08/Ukraine%20-%20civilian%20casualty%20update%20as%20of%2027%20August%202023%20UKR.pdf>
2. Ювенальні прокурори: 503 дитини загинуло в Україні внаслідок збройної агресії РФ. Інформаційне агентство «Interfax-Україна», 20 серпня 2023 р. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/929862.html>
3. Макарова О.В., Подоляк М.І. Право на життя: актуальні питання сьогодення. *Сімнадцяті юридичні читання. Правничо-політичні цінності як фактор демократичного розвитку України*: Матеріали міжн. наук. онлайн-конференції, 24-25 листопада 2022 р. / Ред. кол.: В.П. Андрущенко, Б.І. Андрусишин, Ю.С. Шемшученко та ін. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2023. С. 69–73.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Хацер М.В. Соціально-економічні аспекти допомоги військовим і членам їх родин у воєнний та поствоєнний час. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*. 2023. № 1(23), С. 50–59. URL: <https://management-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/424/219>
6. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право. К.: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
7. Понад \$54 млрд. – збитки житлового фонду України внаслідок повномасштабної війни на кінець травня 2023 р. Київська школа економіки (КСЕ). URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/ponad-54-mlrd-zbitki-zhitlovogo-fondu-ukrayini-vnaslidok-rovnomasshtabnoyi-viyni-na-kinets-travnya-2023-roku>
8. 7 мільйонів дітей війни в Україні. Проект Міністерства освіти і науки України. URL: <https://saveschools.in.ua>
9. Захист економічних, соціальних і культурних прав в умовах конфлікту. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ESCR/E-2015-59.pdf>
10. Буряк Є.В., Редько К.Ю., Чернопол А.О., Орленко О.В. Соціально-економічні аспекти сталого розвитку України в умовах війни (євроінтеграційні аспекти). *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 34/2022. С. 135–143. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/617/568>

